

KÄTTEMAKS PÕLISELE VAENLASELE? BALTISAKSLASTE KODAKONDSUSKÜSIMUS VASTLOODUD EESTI VABARIIGIS

Helen Rohtmets

Nii iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamisele eelnenud kui ka järgnenud aastatel moodustasid baltisakslased eestlastest selgelt eristuva ning neile mitmeti vastanduva rahvusrühma. Mitme aastasaja vältel erinesid kaks kogukonda lisaks keelele ka sotsiaalselt staatusest. Kuni Vene tsaaririigi kokkuvarisemiseni 1917. aastal moodustasid Eesti- ja Liivimaa poliitilise ja majandusliku eliidi valdavalt baltisakslased, kelle osakaal kogu rahvastikust oli 20. sajandi algul vaid ligikaudu kolm protsenti.¹ End kultuuritoojatena käsitletud jõukama ja harituma baltisaksa ülemkihi suhtumist eestlastesse iseloomustas seejuures teatav üleolek.² Sellele vastandus omakorda rahvuslikul ärkamisajal eestlaste teadvusesse kinnistunud ajalookäsitlus, milles kujund 700-aastasest orjaööst ja pimeduse ajast saksa mõisnike omavoli all oli asetatud kesksele kohale.³ Lõhe eesti ja baltisaksa kogukonna vahel jäi püsima ka iseseisvunud Eesti Vabariigis, kus baltisakslaste sotsiaalne positsioon oli seisuste kaotamise ning suurmaaomandi võõrandamise tulemusel oluliselt muutunud.⁴ Endisest ülemkihist oli saanud peaaegu üleöö rahvusvähemus, kelle elukorraldus ja käekäik sõltus otseselt Eesti riigi valmisolekust neid oma liikmetena käsitleda.

Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla Eesti Vabariigi kodakondsuspoliitika baltisakslaste suhtes iseseisvumisele järgnenud paaril aastal

¹ 1922 a. üldrahvalugemise andmed, vihk I, *Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis* (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924), 33; R. Kadaja, “Vähemusrahvused Eestis”, *Tähiseid: eestluse aastaraamat II*, toim Eduard Roos (Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi, 1936), 33.

² Kari Alenius, *Ajan ihanteiden ja historian rasitteiden ristipainessa: viron etniset suhteet vuosina 1918-1925* (Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 2003), 29.

³ Vt nt C. R. Jakobsoni esimest isamaakõne: Carl Robert Jakobson, *Kolm isamaa kõnet: faksiimileväljaanne käsikirjast* (Tallinn: Eesti Raamat, 1991).

⁴ Vt Berndt von Staden, *Mälestusi kadunud maailmast: noorusaastad Baltikumis 1919–1939* (Tallinn: Huma, 2004), 56; Carl Mothander, *Parunid, eestlased ja enamlased* (Tartu: Ilmamaa, 1997), 61–63.

– ajal, mil Eesti riigivõimuorganid keskendusid eeskätt kodanike “aluskihi” määratlemisele, sõeludes Eesti senise elanikkonna hulgast välja loodavasse kodanikkonda kuuluvaid isikuid. Artikkel keskendub eeskätt nende baltisakslaste kodakondsusküsimusele, kes viibisid Vabadussõja alguses ning selle kestel Eestist eemal ning soovisid sõja lõppedes kodumaale tagasi pöörduda. Uurimuse eesmärk on selgitada, millest lähtusid Eesti riigivõimuorganid baltisaksa emigrantidele kodakondsuse andmisel ja sellest keeldumisel ning kuidas mõjutas kodakondsusotsuseid baltisakslaste poliitiline tegevus iseseisvumisele eelnenud ja järgnenud kuudel. Just viimasest küsimusest tingitult on vajalik enne kodakondsuspoliitika käsitlemisele asumist vaadelda põgusalt ka baltisakslaste poliitilist tegevust ning eestlaste seas baltisakslaste suhtes valitsenud meeleolusid 1918. ja 1919. aastal.

Lähtekoht: Eesti Vabariik või Balti hertsogiriik?

Pärast Vene tsaaririigi kokkuvarisemist 1917. aasta kevadel oli eestlaste ja baltisakslaste lähenemine oma ühise kodumaa tulevikule äärmiselt erinev. Kui eestlased seadsid esialgseks sihiks laiemate poliitiliste õiguste ja autonoomia taotlemise ning seejärel rahvusriigi loomise, keskendusid baltisakslased oma seniste privileegide ja seisuslike huvide kaitsmisele. Eesti Vabariigi väljakuulutamisele vahetult järgnenud Saksa okupatsioonivägede sissemarss võeti baltisakslaste valdava enamuse poolt vastu rõõmu ja lootusega taastada oma murenema kippunud juhtpositsioon Eesti- ja Liivimaa poliitilisel maastikul. Okupatsioonivõimude toel taandati ametist 1917. aastal kohalikesse omavalitsustesse valitud eesti poliitikud ning ennistati võimule baltisakslased.⁵ Ka lõi okupatsioon soodsa pinnase baltisakslaste püüdlustele luua tihedam side Saksamaaga, mida rüütelkonnad olid Venemaal toimunud võimuvahetuse järel aktiivselt looma asunud.⁶ Juba 1917. aasta lõpul kuulutasid rüütelkonnad Eesti- ja Liivimaa sõltumatuks ning avaldasid soovi Saksamaaga liitumiseks, eirates sellega rahva

⁵ Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse süünd* (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 249–260; Alenius, *Ajan ihanteiden*, 52–53; vt ka Aadu Lüüs, “Esimene kuu Saksa okupatsiooni Tallinnas: päevaraamatu lehed”, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*, I (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), 264.

⁶ Karsten Brüggemann, “Von der führenden Schicht zur nationalen Minderheit: zur Klärung der Rolle der estländischen deutschen Minderheit bei der Begründung der Republik Estland 1918–1919”, *Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert* (Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995), 454, 457–458; Eduard von Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses: Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused* (Tallinn: Olion, 1994), 168–170.

enamuse arvamust.⁷ 1918. aasta kevadel ja sügisel astuti rüütelkondade juhtimisel juba tõsiseid samme Eesti- ja Liivimaa ühendamiseks ühtseks Balti hertsogiriigiks ning selle liitmiseks Saksamaaga.⁸ Ehkki projektile saadi 1918. aasta sügisel ka Wilhelm II heakskiit, jäi see Saksa valitsusringkondade erimeelsuste ning hiljem Saksa keisririigi kokkuvarisemise ja kapitulatsiooni tõttu Esimeses maailmasõjas ellu viimata. Eestlaste hulgas tekitas baltisaksa poliitilise eliidi tegevus Saksa okupatsiooni aastatel usaldamatust ning süvendas vanu vastuolusid. “Mis nad 700 aasta jooksul on teinud, seda võime unustada, aga mis nad nüüd 7 kuuga on teinud, seda unustada on võimata,” on eestlaste hulgas levinud meeleolusid kirjeldanud ajakirjanik ja ühiskonnategelane Georg Eduard Luiga.⁹

Oma senise juhtiva positsiooni kaotasid rüütelkonnad alles 1918. aasta novembri lõpul, mil valitsusvõimu teostamine Saksa okupatsioonivõimudelt Eesti ajutisele valitsusele üle anti. Kohalikul sakslaskonnal tuli kujunenud olukorraga leppida. Paljud, kes seda ei suutnud, lahkusid Eestist koos taanduvate Saksa vägedega. Kohalejäänud baltisakslaste esindajad nõustusid sakslasest ministri nimetamisega Eesti ajutisse valitsusse, tunnistades sellega oma rahvusvähemuse staatust ning valmidust Eesti uue riigivõimuga koostööd teha.¹⁰ Võimalus selleks avanes kohe novembri lõpus, mil peaminister Konstantin Päts pöördus kohalike saksa organisatsioonide poole üleskutsega ergutada baltisaksa vabatahtlikke asuma “ühise kodumaa kaitsele” ida poolt peale tungiva Punaarmee vastu. Arvestades rahva hulgas valitsenud meeleolusid, ei tulnud otsus baltisakslastega koostööle asuda valitsusjuhile kindlasti kergelt: see võis kahjustada valitsuse mainet. Baltisakslaste abist ühise vaenlase vastu võitlemisel oli ohu tõsidust arvestades aga keeruline keelduda.¹¹ Väärarvamuste vältimiseks toonitati ka baltisakslaste mobiliseerimise kohta tehtud otsuses, et “Eestimaa saks-

⁷ Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 457–458; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 223.

⁸ Baltisakslaste initsiatiivil kokku kutsutud Eesti- ja Liivimaa ühine maanõukogu (*Landesrat*) avaldas 1918. aasta kevadel ühehäälselt soovi ühtse Balti riigi moodustamiseks, mis oleks personaalunioonis Preisimaaga. 1918. aasta novembris toimunud maanõukogu istungil valiti loodavale Balti hertsogiriigile ajutine kollektiivne riigipea – regentnõukogu –, mis pidi hertsogiriigi loomise lõpule viima ja tegutsema kuni hertsogi valimiseni, vt Laaman, *Eesti iseseisvuse sünd*, 260–268, 332–336; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 188–190.

⁹ Georg Eduard Luiga, *Eesti-Saksa wahekord Baltimaal* (Tallinn: Rahvaulikool, 1919), 37; vt ka Maanõukogu protokoll, 23.11.1918, *Maanõukogu protokollid: 1917-1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919* ([Tallinn], 1935), 305.

¹⁰ Alenius, *Ajan ihanteiden*, 65–66, 68, 79; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 210; vt ka Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 463–464.

¹¹ Alenius, *Ajan ihanteiden*, 58.

laste vabatahtlik mobilisatsioon toimub valitsuse täielikul nõusolekul ning soovil” ning et valitsus “kohustub ümber lükkama võimalikke kahtlusi, nagu oleks tegemist separatistlike, eestlaste vastu sihitud taotlustega.”¹²

Ka 1918. aasta lõpul loodud Balti pataljoni (*Baltenregiment*) ridades teeninud baltisakslastele oli Eesti riigiga tehtava koostöö aluseks eeskätt ühine võitlus bolševismi vastu.¹³ Kindlasti loodeti noort Eesti riiki teenides ka ähvardavast mõisamaade võõrandamisest kergemini pääseda. Vabadussõjas osalemine tagas baltisakslastele mitte ainult täieõigusliku liikmelisuse iseseisvas Eesti riigis, vaid pani aluse ka siinse baltisaksa vähemuse identiteedile. Pataljoni juhtinud Constantin von Weissi hinnangul oleksid baltisakslased võitlustes osalemata jätmisel kaotanud mitte ainult kodumaa, vaid ka oma au.¹⁴

Mõistagi oli baltisakslaste seas erinevaid nägemusi kodumaa teenimisest ja selle tulevikust. Paljud baltisakslased, kes ei loobunud Eesti ja Läti alade Saksamaaga liitmise mõttest, toetasid Lätis formeeritud Balti *Landeswehri*, mille kokkupõrge Eesti vägedega 1919. aasta juunis kujundas otsustavalt Eesti avalikkuse üldist suhtumist baltisakslastesse. *Landeswehri* sõda, mida käsitleti “püha sõjana põlise vaenlase” vastu, vallandas eestlaste seas tugeva pahameelepuhangu.¹⁵ “Eesti sõdurid! On tund tulnud, mil võitlus on alanud meie ajaloolise verivaenlasega elu ja surma peale. On tund tulnud otsustada, kes jääb meie kodumaal peremeheks: käputäis paruneid või maa pärisrahvas,” kõlas soomusrongide diviisi staabiülem kapten Johannes Poopuu pöördumine Eesti sõdurite poole 1919. aasta juuni lõpul. Samas kutsus Poopuu sõdureid üles “lõpetama Lembitu töö” ja “õiendama arveid verivaenlasega 700-aastase orjaöö eest”.¹⁶ *Landeswehri* sõjas lõkkele löönud ajaloolise vaenu väljendusena võib käsitleda ka Eesti sõdurite erakordselt kõrget võitlusindu “balti parunite” vastu peetud sõjategevuses ning mär-

¹² Vt Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 462–463; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 240.

¹³ Karsten Brüggemann, “Die Deutsche Minderheit in Estland und die Konstituierung des Estnischen Staates”, *Die Deutsche Volksgruppe in Estland: während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*, hrsg. von Boris Meisner et. al. (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1997), 15–16.

¹⁴ Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 465.

¹⁵ Alenius, *Ajan ihanteiden*, 168–172.; Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 470–471.

¹⁶ “Kõigile Soomusrongide Diviisi alla kuuluvatele sõduritele”, *Rajalane*, 26.6.1919; Vt ka Arnold Hinnom, *Põlise vaenlase vastu: soomusrongide diviisi heitlusi landeswehriiga* (Tallinn: Uudisleht, 1933), 52; “Mis tulemas?”, *Rajalane*, 21.6.1919; Alenius, *Ajan ihanteiden*, 170.

kimist väärrib seegi, et Eesti Vabadussõja võidupühana hakati tähistama just 23. juunil saavutatud võitu Balti *Landeswehri* üle.

Eestlaste ja sakslaste omavaheliste pingete kõrghetke sümboliseerinud *Landeswehri* sõjaga kaasnenud emotsioonid kanaliseerusid mitmetes poliitika valdkondades ning kajastusid esialgsest radikaalsemaks kujunenud maareformis. 1919. aasta juulikuus Asutavas Kogus maareformi eelnõu üle alustatud diskussioon omandas teravalt rahvusliku värvingu.¹⁷ Istungitel tuletati meelde baltisakslaste okupatsioonieegset tegevust ja võitlust Eesti vägede vastu *Landeswehri* sõjas. Tööerakondlase Aleksander Veileri mõtteavaldust – “kui looma murda tahetakse, hakatakse selgroost peale!” – tervitati Asutava Kogu saalis tormilise aplausiga.¹⁸ 1919. aasta lõpus käivitunud maareformi käigus võõrandati valdav osa Balti mõisnikele kuulunud maavaldustest.¹⁹ Mõisate võõrandamine kompensatsiooni maksmata põhjustas baltisakslaste seas pettumust ning endine ülemkiht jäi uue riigi suhtes valdavalt tõrjuvale ja üleolevalt eemalehoidvale positsioonile.²⁰

Eestlaste jaoks tähistas sõjas sakslaste võitmine ning baltisaksa mõisnikele kuulunud suurmaaomandi võõrandamine triumfi endiste võimukandjate üle. Usaldamatus baltisakslaste vastu jäi aga püsima. Ehkki Eestis tegutsenud Saksa partei esindajad eitasid korduvalt igasugust seost Balti *Landeswehri*ga, oleks Balti hertsogiriigi rajamist pooldanud *Landeswehri* võit Eesti vägede üle ning Eesti valitsuse kukutamine andnud kohalikele baltisakslastele võimaluse taas võimule tulla.²¹ Sellest johtuvalt ei ole põhjust imestada, et baltisakslasi peeti üldiselt ebalojaalseteks ning Eesti julgeolekuasutused hakkasid nende tegevusele suuremat tähelepanu pöörama.²² Ning suuremat tähelepanu pöörati ka baltisakslaste esitatud kodakondsustaotlustele.

¹⁷ Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 472–473; vt ka Alenius, *Ajan ihanteiden*, 176–182; Anton Jürgenstein, *Minu mälestused II* (Tartu: Noor-Eesti, 1927), 202.

¹⁸ Parafraaseering Liivimaa rüütelkonna sekretäri Aleksander von Tobieni kunagist mõtteavaldusest, et “mõisad on saksa rahvusele siin maal selgrooks olnud”, Asutava Kogu protokoll nr 40 (29.7.1919), *Asutava Kogu II istungjärk: [17. juuni–20. det. 1919.a.]: protokollid nr. 28–97* ([Tallinn], 1920), 459; Laaman, *Iseseisvuse süünd*, 632.

¹⁹ Õnnelikumas olukorras olid Eesti Vabadussõjas osalenud baltisaksa mõisnikud, kellel oli võimalik osa oma maaomandist säilitada, vt Staden, *Mälestusi*, 86.

²⁰ Staden, *Mälestusi*, 55–56; Mothander, *Parunid*, 61; vt ka Alenius, *Ajan ihanteiden*, 144–147.

²¹ Alenius, *Ajan ihanteiden*, 175.

²² Asutava Kogu protokoll nr 28 (17.6.1919), *Asutava Kogu II istungjärk*, 5–26; Brüggemann, “Von der führenden Schicht”, 471–472.

Eesti esimene kodakondsusseadus

Maanõukogu määrus Eesti Vabariigi kodakondsuse kohta (edaspidi MNK määrus) võeti vastu 26. novembril ning see jõustus 4. detsembril 1918. aastal. Sisuliselt oli tegu Eesti esimese kodakondsusseadusega ning nõnda nimetati kõnealust määrust sageli ka tollases ametlikus kõnepruugis. Määruse kõige olulisem ülesanne oli määratleda nende isikute ring, kellele laienevad Eesti kodaniku õigused automaatselt. Vastavalt MNK määruse esimesele paragrahvile olid Eesti Vabariigi kodaniku õigused kõigil isikutel, “vaatamata nende rahvusele ja usule”, kes vastasid samas paragrahvis esitatud kolmele tingimusele: 1) elasid Eesti Vabariigi piirides; 2) olid kuni 24. veebruarini 1918 endise Vene riigi alamad; 3) olid pärit Eesti Vabariigi osadest või seisid Vene riigi asutuste poolt Eesti alal peetud elanike nimekirjades.²³ Isiku päritolemise tähendust täpsustati 1919. aasta novembris Riigi Teatajas ilmunud ringkirjas, sidudes selle kohaga, kus vanemad isiku sündimise ajal alaliselt elasid.²⁴ Kuid ka siis oli kolmanda punkti sõnastus problemaatiline, sest Eestist päritolekuks ei loetud Eestis sündimist. See põhimõte jäi kehtima ka kõigis hilisemates Eesti kodakondsusseadustes ning väljendus ilmekalt siseminister Karl Einbundi 1922. aastal esitatud seisukohavõetus, mille järgi on “sündimise koht inimese elus siiski juhuslik moment ega saa tema päritolu ära määrata.”²⁵ Kodakondsuse andmise praktikas loeti kolmandale punktile vastavaiks vaid neid isikuid, kes olid kantud kohalike elanike nimekirjadesse, millena käsitleti kirikuraamatuid ja seisuslikke nimekirju (sh valla hingekirju, linnakodanike nimekirju ja aadlimatrikleid).²⁶

Eraldi paragrahv (§ 2) oli määrukses siiski ka nende isikute kodakondsuse kohta, kes esimese paragrahvi kolmandale punktile ei vastanud, kuid keda sidusid noore vabariigiga “elulised huvid”. Ehkki see, mida määruse koostajad elulise huvi all silmas pidasid, määruse tekstis ei kajastu, võib seda välja lugeda Ajutise Valitsuse poolt Maanõukogule saadetud määruse eelnõust: need olid isikud, kellel “miski omandus, äri, ettevõtte või

²³ Maanõukogu määrus Eesti demokraatilise Vabariigi kodakondsuse kohta, *Riigi Teataja*, 4 (1918), 3.

²⁴ Siseministeeriumi ringkiri kodakondsuse asjus kõigile maakonna- ja linnavalitsustele, *Riigi Teataja*, 97/98, (1919) 778.

²⁵ I Riigikogu protokoll nr 162, *I Riigikogu: VIII. istungjärg: [12. sept.–19. det. 1922]: protokollid nr. 143–184* ([Tallinn], 1922), 786–787.

²⁶ Seletuskiri Eesti Vabariigi kodakondsuse seaduse juurde, Riigiarhiiv [ERA], f. 80, n. 1, s. 821, l. 6.

muu varaline ehk elukutseline huvi Eesti Vabariigi piirides on”.²⁷ Sisuliselt tähendas see kodakondsuse omandamist lihtsustatud korras, milleks tuli aasta jooksul muretseda elukohajärgse omavalitsusüksuse nõusolek ja kinnitus, et taotlejal tõepoolest on Eestis eluline huvi ning ta suudab ennast ja oma perekonda üleval pidada. Olgu siinkohal märgitud, et sellesse kategooriasse kuulusid teiste seas ka Eestist pärit juudid, keda tsaaririigi juudivastane poliitika polnud lubanud elanikeregistritesse kanda.²⁸ Juudikogudustes peetud nimekirju aga MNK määrukses käsitletud kiriku- raamatuteks ei loetud.

Kui esimeses paragrahvis sätestatud kolmele tingimustele vastanud isikutele hakkasid Eesti kodakondsust tõendavaid tunnustusi välja andma elukohajärgsed maa- ja linnavalitsused, vaadati “eluliste huvide” alusel kodakondsust taotlevate isikute avaldused läbi siseministeeriumis. Ministeeriumisse otsustamiseks saadeti ka kõigi nende välismaalaste palved, kes taotlesid kodakondsust naturalisatsiooni korras, milleks taotleja pidi olema Eestis elanud vähemalt viis aastat. Erinevalt 1922. aastal vastu võetud kodakondsusseadusest, eesti keele oskamise nõuet MNK määruks naturalisatsiooni korras kodakondsust taotlevatele välismaalastele ette ei näinud. Siiski jäi siseministrile õigus nii “eluliste huvide” kui ka naturalisatsioonikorra alusel kodakondsust taotlevate isikute vastuvõtmisest keelduda; näiteks juhul, kui neid peeti Eesti riigile ohtlikeks või poliitiliselt kahtlasteks. Siseministri diskretsiooni alt jäid välja vaid MNK määruks § 1 alusel *ipso jure* Eesti kodanikuõigused omandanud isikud, kellele kodakondsuse andmisest ei saanud kohalikud ametivõimud keelduda isegi juhul, kui pidasid neid riigile kahjulikeks.²⁹

1918. aasta lõpul Eesti territooriumil viibinud isikutest omandas valdav enamus Eesti kodakondsuse MNK määruks esimese paragrahvi alusel. Automaatselt kodakondsuse saanute ringist jäid välja aga kõik need kümned tuhanded Eestist pärit isikud, kes viibisid seaduse jõustumise hetkel Eestist eemal. Seda põhjusel, et Eesti piirides elamiseks loeti vaid isiku faktilist riigis viibimist määruks jõesseastumise hetkel.³⁰ Ehkki MNK määrukses sätestati, et välismaal viibivad isikud ei kaota õigust Eesti kodakondsusele, jäi reguleerimata, kuidas seda õigust realiseerida. Kui Nõukogude Venemaal, Lätis ja Ukrainas viibinud Eestist pärit isikute koda-

²⁷ Maanõukogu protokoll nr 62 (22.11.1918), *Maanõukogu protokollid: 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919* ([Tallinn], 1935), 300.

²⁸ Kopl Jokton, *Juutide ajaloost Eestis* (Tartu, 1922), 39.

²⁹ *Riigikohtu Administratiivosakonnas 1920.–1927. a. lahendatud küsimusi*, koost J. Valge (Tartu: Siseministeeriumi administratiivala kirjastus, 1929), 85–86.

³⁰ Eugen Maddison, *Die estnische Staatsbürgerschaft* (Tallinn: Keisermann, 1929), 25.

kondsusküsimus lahendati peagi riikidevaheliste lepingutega, mis andsid neile isikutele võimaluse Eesti kodakondsust opteerida, jäi teistes riikides viibinud Eesti päritolu isikute staatus määratlemata. Põhimõtteliselt muutusid endise tsaaririigi alamad, kes mõne teise riigi kodakondsust ei olnud omandanud, kodakondsuseta isikuteks, kellel oli oma asukohariigis ilma kehtivate dokumentideta keeruline elamisuba saada. Ehkki 1920. aasta lõpul oli siseministeriumis koostamisel seaduseelnõu välismaal elavate Eesti päritolu isikute kodakondsuse määratlemiseks, jäi see valitsuse poolt kinnitamata.³¹ Eelnõust sundis loobuma asjaolu, et kõigi Eestis hingekirjas seisnud eemalviibijate tunnistamine Eesti kodanikeks tähendanuks Eesti kodakondsuse omistamist lisaks eestlastele ka paljudele välismaalastele võimaluseta kontrollida nende tausta ja varasemat tegevust. Ehkki sise- ja välisministeriumis mõisteti, et välismaal viibivad isikud, keda Eesti keeldub omaks tunnistamast, jäävad justkui ilma kodakondsuseta, läheneti asjale pragmaatiliselt: “Tegelikkuses saavad nad siiski kuidagi läbi. Mõne isiku selgusetu olukord kodakondsuse asjas ei ole siiski niivõrd tähtis, et Eesti Vabariik soovimata isikuid peaks omaks tunnistama.”³²

Tegelikult oli välismaal viibivatel isikutel siiski võimalus Eesti kodakondsust taotleda. Seda, kas taotlejale erandkorras kodakondsus anda või mitte, otsustas siseministerium iga isiku puhul eraldi, võttes arvesse Eesti diplomaatilise esindaja seisukohta ning analüüsid, ega kõnealune isik ei osutu Eesti riigile kahjulikuks.³³ Riigi jaoks oli see kahtlemata sobilik lahendus, mis võimaldas riiklikust seisukohast mitte-soovitavate emigrantide taotlused lihtsalt tagasi lükata.

Baltisaksa emigrantide kodakondsusküsimus

Saksa okupatsiooni järel Eestist pagenud baltisakslaste seas kasvas soov kodumaale tagasi pöörduda pärast Vabadussõja lõppemist. Vaatamata sellele, milline oli baltisaksa emigrantide suhtumine iseseisvunud Eesti rahvusriiki ja selle võimukandjatesse, ühendas neid Eestimaaga eriline emotsionaalne side – see oli nende ajalooline kodumaa.³⁴ Kindlasti kannustas

³¹ Vabariigi Valitsuse koosoleku protokoll, 24.11.1920, ERA, f. 957, n. 8, s. 134, l. 228.

³² Seletuskiri välismaal viibivate isikute kodakondsusküsimuse kohta, ERA, f. 14, n. 1, s. 503, l. 285.

³³ Siseministerium välisministrile, 17.8.1920, ERA, f. 14, n. 1, s. 503, l. 283.

³⁴ Vabatahtlikuna Vabadussõjas osalenud ja hiljem baltisaksa parunessi Benita von Wrangeliga abiellunud rootslane Carl Mothander on oma memuaarides märkinud, et Eestis elanud baltisakslaste kogukonnas uut riiki ei armastatud. Ehkki riigile oldi

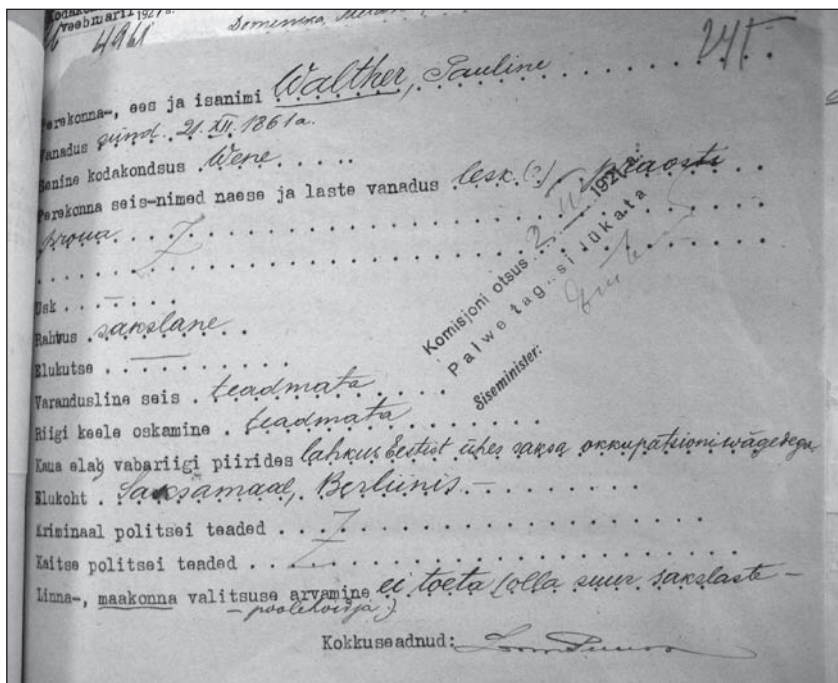
baltisakslasi Eestisse tagasi pöörduma ka soov lahendada maareformiga esile kerkinud varanduslikke küsimusi.

Kuna kehtiva seadusandluse alusel Eestist eemal viibinud isikuid *ipso jure* kodanikeks ei tunnustatud, otsustati iga üksiku emigrandi kodakondsusküsimus siseministeriumis eraldi. Tuleb kohe märkida, et baltisaksa emigrantide taustakontrollile pühendati erilist tähelepanu ning sellest tulevalt ka tavalisest rohkem aega. Seda enam, et emigrantide taotlused olid tihti varustatud puudulike teadetega, mis sundis ametnikke lisaks riigisisestele päringutele koguma taotlejate kohta välisministeeriumi kaudu lisateavet. Delikaatseks muutis kogu otsustusprotsessi aga maakonna- ja linnavalitsuste poliitiline opositsioon ning rahva seas valitsenud vaenulikud meeleolud, mida ministeeriumiametnikel tuli emigrantide taotlusi menetledes arvesse võtta. Nagu märkis riigivanemale saadetud kirjas siseminister Karl Einbund, jätsid emigrantide elukohajärgsed ametiasutused sageli oma nõusoleku tagasi pöörduda ihkavate baltisakslaste kodakondsustaotlustele andmata, tuues selle põhjenduseks asjaolu, et “osa poliitilistest emigrantidest, kes nüüd Eestisse igatsevad tulla, veel aasta eest *Landeswehri* ridades rasketel silmapilkudel Vabariigi kaitsjatele seljatagant kallale tungisid.”³⁵

Baltisaksa emigrantide esitatud kodakondsustaotluste üle otsustamisel oli omavalitsus- ja politseiasutuste (sh kaitsepolitsei ja taotleja elukohajärgse politsejaoskonna ülema) arvamusel äärmiselt oluline roll. Seejuures peegeldavad maakonna- ja linnavalitsusest ning politseiasutustest siseministeriumile saadetud arvamused ja hinnangud hästi nii üldist suhtumist emigrantidesse kui annavad ka ülevaate üksikutest põhjustest, mille alusel kodakondsustaotlusi tagasi lükati. Nagu juba öeldud, mõjutasid kodakondsuspoliitikat otseselt *Landeswehri* sõja tulemusel eestlaste hulgas teravnenud baltisakslaste vastased emotsioonid. Maakonna- ja linnavalitsustest ning politseiasutustest ministeeriumile saadetud arvamustest võib lugeda, et *landeswehrlasi* ei ole soovitatav Eestisse tuua. Vähimgi kahtlus *Landeswehri* organiseerimises või osalemises selle ridades võitluses Eesti iseseisvuse vastu oli kindel põhjus taotlust mitte toetada. Soovimatuteks peeti ka neid baltisakslasi, kes olid teinud koostööd Saksa okupatsioonivõimudega või osalenud okupatsiooniaegsete asutuste töös, sealhulgas näiteks 1918. aastal kogunenud *Landesrati* istungitel, kus paluti Saksa keisrilt Balti provintside hertsogiriigiks ühendamist. Eesti kodakondsuse saamisel võis takistuseks saada aga seegi, kui elukohajärgsed ametiasutused

lojaalsed, seisis baltisakslaste jaoks riigist kõrgemal armastatud kodumaa. Mothander, *Parunid*, 61.

³⁵ Siseminister riigivanemale, oktoober 1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 482, l. 288.

Joonis 1. Siseministeeriumis kanti Eesti kodakondsust taotlenud isikute kohta kogutud andmed spetsiaalsesse ankeeti. Pildil endise Lüganuse praosti lese Pauline Waltheri kohta koostatud ankeet. Tema palve lükati tagasi, sest Püssi vallavanema teateil oli Waltheri perekond olnud nii okupatsiooni ajal kui ka enne seda suur sakslaste poolehoidja ja sellega ümbruskonnale meelehärmi valmistanud (ERA, f. 14, n. 1, s. 188).

taotlejat sakslaste poolehoidjana ja saksameelsena kirjeldasid. Seejuures tuleb arvestada, et saksa rahvusest isikuid ning eeskätt mõisaomanikest baltisakslasi käsitleti omavalitsusasutustes tihti pigem Eesti riigi vastaste kui poolehoidjatena ning kaheldi, kas nad soovivad Eesti riigi huvides tegutseda ja riigile kasulikud olla. Samuti lükati emigrandi taotlus tagasi juhul, kui tema kohta puudusid elanikeregistris ning väidetavas elukohas igasugused andmed või kui leiti, et tal puudub Eestis "eluline huvi". Viimaste hulka loeti näiteks neid taotlejaid, kellel ei olnud Eestis mingisugust varandust ja kes olid Eestis elanud vaid lühikest aega.³⁶

³⁶ Kirjavahetus linna- ja maakonnavalitsuste jt. asutustega Eesti Vabariigi kodakondsust taotlejate välismaalaste kohta, ERA, f. 14, n. 1, s. 188, l. 103, 111, 141, 233, 272–275, 301, 305, 329, 343–345, 391, 395, 443–445, 459–460, 536, 545, 629, 632, 653, 659, 693, 761–762, 783; Isikute avaldused Eesti kodakondsusesse astumiseks, mis on eitavalt otsustatud, ERA, f. 14, n. 1, s. 528, l. 214.

Kui omavalitsus- ja politseiasutustest kogutud andmete põhjal ei olnud põhjust emigranti riigivastasuses kahtlustada, anti ministeeriumis tema kodakondsustaotlusele roheline tee. Ja vastupidi, vähimigi kahtlus ebaloomaalsuses sai taotlejale takistuseks Eesti kodakondsuse saamisel. Seejuures muutis soovimatute emigrantide esitatud taotluste tagasilükkamise keeruliseks asjaolu, et Eestisse naasta soovivatel baltisakslastel oli sageli Eestiga väga konkreetne seos – riigi territooriumil asuv kinnisvara. Lisaks oli baltisakslastel mõjukaid toetajaid Berliinis. Suhteid Saksa riigiga, mida juba varjutas Eestis teostatud maareform, ei tahetud aga radikaalse kodakondsuspoliitikaga rikkuda. Seetõttu kasutati nii mõnelgi korral kodakondsustaotluste tagasilükkamise asemel võimalust jätta need lihtsalt pikaks ajaks “menetlusse” ilma konkreetset otsust vastu võtmata.

Baltisaksa emigrantide jaoks sai kodakondsustaotluse tagasilükkamine või lihtsalt otsustamata jätmine aga otseseks takistuseks Eestisse tagasi-
pöördumisel, sest ilma Eesti kodakondsuseta ei antud neile ka luba Eestisse sõita. Ehkki kodakondsusest ilma jäetud baltisakslased võisid paluda luba pöörduda Eestisse välismaalastena, lootusega anda kodakondsustaotlusele riigis kohapeal olles uus käik, peeti ka sissesõidu- ja Eestis peatumise lubade väljastamisel silmas, et taotleja ei oleks riigivastaselt meelestatud ega riigile kuidagi kahjulik. Pealegi, Eestisse elama naasta soovivate emigrantide jaoks, kes pidasid end oma Eesti päritolu tõttu täieõiguslikeks Eesti kodanikeks, oli ka sissesõidu- ja peatusloa saamine vaid poolik lahendus. Lubasid anti välja tähtajaliselt, mille möödudes tuli Eestisse naasnud emigrandid taas riigist lahkuda.

Baltisakslastele tehtavad takistused Eestisse tagasi-
pöördumisel ei jäänud mõistagi tähelepanuta ning tõusid üles Saksa ja Eesti välisesindajate vahelistes jutuajamistes.³⁷ Samuti jõudsid emigrantide kaebused otsustamisega venitamise kohta Saksa rahvussekretärini Eestis, kes juhtis 1921. aasta augustis sellele riigivanem Konstantin Pätsi tähelepanu. Oma märgukirjas avaldas rahvussekretär nõrdimust, et emigrandid peavad sissesõidulubasid kaua ootama ja et neid seejuures “välismaalastena koheldakse”. Ta palus emigrantide tagasitulekut ja nende Eesti kodanikeks tunnistamist lihtsustada.³⁸ Ehkki riigivanem tegi siseministrile ülesandeks astuda samme olukorra parandamiseks,³⁹ ei pidanud minister võimalikuks teha valitsusele ettepanekut “emigrantide massilise tagasituleku võimaldamiseks.” Ning

³⁷ Vt Soome saadik Oskar Kallas välisministeeriumile, 12.1.1920, ERA, f. 957, n. 11, s. 201, l. 7.

³⁸ Saksa rahvussekretär riigivanemale, 25.8.1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 482, l. 285–287.

³⁹ Riigisekretär siseministrile, 19.9.1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 197, l. 116.

sega jällegi eestlaste hulgas valitsenud meeleolude tõttu 1918. aastal Eestist põgenenud poliitiliste emigrantide suhtes, “kellel rohkem põhjust ei olnud enamlaste pealetungimist karta kui neil, kes vapralt kohutavale vaenlasele vastu astudes valmis olid oma elu ohvriks tooma”.⁴⁰

Emigrantide kodakondsusküsimuse otsustamisel avaldunud vaenulik suhtumine baltisakslastesse kajastus ka Vabadussõja kestel Eestis viibinud saksa rahvusest isikute kodakondsusajade lahendamisel. Siseministeeriumi otsusest sõltus selles kontekstis eeskätt nende sakslaste kodakondsus, kes ei vastanud MNK määruse esimeses paragrahvis nõutud kolmele tingimustele. Ka nende isikute kodakondsustaotlusi võis kohalik omavalitsus jätta toetamata üldlevinud eelarvamuste pinnalt. Näiteks põhjusel, et taotleja “avalikult ei ole ütelnud, et on Eesti riigi vastane, aga tema teguviisist asjaajamise juures paistab välja, et tema Eesti Vabariigi pääle kui ajutise nähtuse pääle vaatab ja seda miskiks ei pea”.⁴¹ Samuti võidi käsitleda kohalikke sakslasi poliitilistel eesmärkidel Eestisse elama asunud kolonistidena.⁴²

Sakslaste kodakondsusküsimuse lahendamisel oli nii mõnelgi korral abiks tugeva toetaja leidmine. Näiteks võisid varem tagasi lükatud või siseministeeriumisse seisma jäänud kodakondsustaotlused leida positiivse lahenduse tänu Saksa rahvussekretäri sekkumisele, kes taotlejatele riigivanema kaudu kodakondsust nõutas.⁴³ Paljudel varem saksameelseks peetud isikutel õnnestuski kodakondsus saada teisel või kolmandal katsel, kui nende kohta polnud kohalikes omavalitsustes vahepeal midagi “kahtlast ega halba” märgatud.⁴⁴

Baltisakslaste tagasipöördumine Nõukogude Venemaalt ja Lätist

Sarnaselt Eesti iseseisvumise eel Nõukogude Venemaal elanud ja töötanud eestlastele avanes ka sealsetele Eesti päritolu baltisakslastele tõsisem võimalus kodumaale tagasipöördumiseks Tartu rahulepingu sõlmimisega 1920. aasta veebruaris. Vastavalt rahulepingule anti õigus Eesti kodakond-

⁴⁰ Siseminister riigivanemale, oktoober 1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 482, l. 288–289.

⁴¹ Võisiku vallavalitsuselt Viljandi maakonnavalitsusele, 18.10.1919, ERA, f. 14, n. 1, s. 205, l. 71.

⁴² Viljandi maakonnavalitsus siseministeeriumi passiosakonnale, 25.6.192, ERA, f. 14, n. 1, s. 533, l. 4–5.

⁴³ Vt Riigisekretär siseministrile, 23.5.1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 197, l. 16.

⁴⁴ Vt nimelised kodakondsusaktid, ERA, f. 14, n. 12, s. 748; f. 14, n. 14, s. 2256; f. 14, n. 15, s. 391; f. 14, n. 15, s. 4223; f. 14, n. 15, s. 4734; f. 14, n. 15, s. 4735.

sust opteerida kõigile vähemalt 18-aastastele Eesti soost⁴⁵ isikutele, kellena käsitleti rahulepingu mõttes kõiki neid, kes ise või kelle vanemad olid kandnud Eesti territooriumil peetud kogukondade või seisuslike asutuste nimekirjadesse. Seejuures jättis Eesti riik endale õiguse kodakondsuse andmisest ka keelduda, mis tähendab, et automaatse kodakondsuse omistamise asemel tuli kõigil isikutel läbida riigipoolne eelkontroll.⁴⁶

Kodakondsuse opteerimist asus Nõukogude Venemaal korraldama 1920. aasta maikuu Moskvas tööle asunud Eesti Vabariigi kontroll-opteerimiskomisjon, mida juhatas endine haridusminister ja Asutava Kogu liige Johannes Kartau. Samal kuul avati komisjoni osakond Petrogradis, millele lisandus hilissügisel Siberi osakond asukohaga Omskis. Ehkki opteerimiskomisjon ja selle osakonnad allusid välisministeeriumile, pidid nad tegema kodakondsusküsimuste otsustamisel tihedat koostööd siseministeeriumiga. Tallinnast kaasa saadud juhtnõuõrde järgi tohtisid komisjoni ametnikud omal algatusel Eesti kodakondsusesse vastu võtta vaid tuntud seltskonnategelasi ning isikuid, keda nad võisid isiklikult soovitada. Kõigi ülejäänute puhul pidi otsuse tegemine jääma siseministeeriumi otsustada, kes pöördus iga taotleja tagasipöördumist võimaldavate või takistavate asjaolude väljaselgitamiseks omakorda kohalike omavalitsuste ja politseiasutuste poole.

Tegelikult hakkasid opteerimiskomisjon ja selle osakonnad Venemaal otsustama kodakondsusasju üsna iseseisvalt. Kui ministeeriumis lepiti sellega, et komisjonid võtavad iseseisvalt Eesti kodakondsusesse vastu isikuid, kes komisjoni ametnike andmetel vastasid rahulepingu tingimustele ega olnud Eesti riigile kahjulikud, paluti siiski eranditult kõigi Ees-

⁴⁵ “Eesti soost” olemist on mõistetud erinevatel aegadel ja juhtudel erinevalt. Nõukogude Venemaaga sõlmitud Tartu rahulepingu tähenduses käsitleti Eesti soost isikutena neid, kes ise või kelle vanemad olid kandnud Eestis territooriumil peetud elanikeregistritesse. See tähendab, et “Eesti soost” olemine seoti eeskätt territoriaalse kuuluvusega. 1922. aastal vastu võetud uue kodakondsusseaduse järgi (*Riigi Teataja*, 148/149 (1922)) tuli Eesti soost isikuteks lugeda aga neid, “kelle vanemad või kelle isad olid eestlased” (vallaslaste puhul neid, kelle ema oli eestlane), sidudes “Eesti soost” olemise isiku rahvusliku/etnilise kuuluvusega.

⁴⁶ Teadaanne Eesti kodakondsusesse astumiseks tuli esitada nii Eesti kui ka Nõukogude Venemaa ametivõimudele rahulepingu ratifitseerimisele järgnenud aasta jooksul, s.o 15. veebruariks 1921 (hiljem õnnestus tähtaega pikendada 1. jaanuarini 1922). Kui Eesti ametiasutused otsustasid taotluse põhjal isiku Eesti kodakondsusesse vastuvõtmise üle, reserveerisid Nõukogude Vene ametiasutused endale õiguse otsustada, kas Eesti kodakondsusesse vastuvõetud isik vabastatakse Nõukogude kodakondsusest, vt Tartu rahuleping, *Riigi Teataja*, 24/25 (1920), 188; Juhatuskiri Eesti kodakondsusesse astumise kohta, ERA, f. 36, n. 1, s. 1, l. 68; “Kodakondsusesse astumise asjus”, *Päevaleht*, 13.4.1920.

tist pärit mitte-eestlaste avaldused saata ministeeriumile otsustamiseks.⁴⁷ Kontrolli tõhustamiseks Eestisse saabuvate isikute üle palus siseminister opteerimiskomisjonidel mitte-eestlastena käsitleda ka kõiki neid, kes ei osanud eesti keelt või ei kandnud eestipärast nime.⁴⁸ Tõenäoliselt seadis ministeerium viimase tingimuse põhjusel, et Venemaal Eesti kodakondsust taotlevate isikute rahvust oli keeruline kontrollida – kui isik ei andnud opteerimisavaldust komisjonile üle isiklikult, jäi üle tugineda tema enda esitatud andmetele. Opteerimiskomisjonis suhtuti ministri ettekirjutustesse kriitiliselt ning komisjoni esimees pidas vajalikuks juhtida ministri tähelepanu asjaolule, et domineerival osal eestlastest on saksapärased nimed. “Seepärast on raske otsustada, kas keegi “Johanson” või “Palmenstrauch” eestlane või baltisakslane on,” märkis J. Kartau, andes ühtlasi mõista, et ka keeleoskuse võtmine isiku rahvuse määramise tundemärgiks tekitaks ainult arusaamatusi.⁴⁹

Eirates siseministri ettekirjutusi ning soovi mitte-eestlaste kodakondsustaotlusi Eestis menetleda, töötati opteerimiskomisjonis nende opteerimiseks välja iseseisev poliitika, mida põhjendati muuhulgas vajadusega võtta otsuseid Nõukogude asutuste vastutegevuse ning opteerida soovijate tagakiusamise tõttu vastu väga kiiresti. Mis puutub saksa rahvusest isikutesse, siis kinnitas opteerimiskomisjoni esimees välisministrile 1920. aasta septembris, et “igasugused marurahvuslased ja endise Saksa okupatsiooni agaramad tegelased” on komisjoni arvates kindlasti vastuvõetamatud. “Neid on palju, kes seni kõige suuremat põlgust ja halvakspeanemist on ülesnäidanud Eesti rahva ja riigi vastu, nüüd aga kõige nõudvamate prentensioonidega esinevad esimestena Eestisse pääseda,” märkis J. Kartau, lubades nende avaldused kindlasti tagasi lükata. Seejuures pidas komisjoni esimees vastuvõetamatuks ka “kivinenud kadaka-saksasid”, kes olid tema hinnangul “palju halvemad kodanikud meie Eesti riigile kui lojaalsed päris-sakslased”.⁵⁰

Tõenäoliselt ei olnud siseministeeriumist J. Kartau kirjadele järgnenud protestid tingitud mitte sellest, et Tallinnas opteerimiskomisjoni esitatud põhimõtetega nõus ei oleks olnud. Pigem taheti siseministeeriumis koguda omavalitsus- kui politseiasutustest võimalikult palju teavet Eestisse tagasi pöörduda soovivate mitte-eestlaste varasema (poliitilise) tegevuse ja

⁴⁷ Siseministeeriumi teadaanne kodakondsuse opteerimise asjus, ERA, f. 14, n. 1, s. 522, l. 21; “Siseministeeriumi teadaanne kodakondsuse opteerimise asjus”, *Tallinna Teataja*, 13.8.1920.

⁴⁸ Siseministeeriumilt välisministeeriumile, 12.10.1920, ERA, f. 28, n. 1, s. 1, l. 29.

⁴⁹ Johannes Kartau välisministeeriumile, 3.11.1920, ERA, f. 36, n. 1, s. 15, l. 20.

⁵⁰ Johannes Kartau välisministrile, 23.9.1920, ERA, f. 957, n. 11, s. 319, l. 68.

Eestiga seotuse üle. Seega ei erinenud siseministeeriumi kehtestatud kord Eestist pärit saksa rahvusest isikute opteerimisel üldisest emigrantide kodakondsustaotluste menetlemise tavast: ka opteerimise puhul pidid nende avaldused alluma põhjalikule eelkontrollile. Siiski mõjutas kodakondsuse opteerimist Venemaal täiendav muutuja – ja nimelt opteerimiskomisjonide isetegevus Eesti kodakondsuse omistamisel Venemaal viibinud emigrantidele. Kokku õnnestus opteerimisprotsessi raames optantide või sõjapõgenikena Eestisse jõuda pisut enam kui poolel tuhandel saksa rahvusest isikul, kelle osakaal kõigi Venemaalt tagasipöördunute seas moodustas ligikaudu 1,5 protsenti.⁵¹

Erinevalt Nõukogude Venemaal viibinud mitte-eestlastest ei olnud Eestist pärit, kuid Lätis viibivatel mitte-eestlastel võimalik Eesti kodakondsust opteerida. Nimelt käsitleti Eesti ja Läti vahel sõlmitud piirilepingu mõistes Eesti kodakondsust opteerida võivate “Eesti päritolu” isikutena vaid “Eesti ja Läti rahvusest isikuid, mitte aga venelasi, sakslasi, juute jne. olgugi, et nemad Latvijast või Eestist pärit”.⁵² Sama põhimõtet rakendati ka Eestis viibivate Läti kodakondsusesse astuda soovivate isikute puhul, andes Läti kodakondsuse opteerimise õiguse vaid Eestis viibivatele lätlastele (ja eestlastele), “mitte mõne teise rahvuse liikmetele, kes Latvijast pärit on”.⁵³ Seega asetati Läti territooriumil viibinud Eesti päritolu mitte-eestlased tegelikult samasse olukorda teistes riikides viibinud emigrantidega, kellel tuli Eesti kodakondsuse saamiseks esineda avaldusega siseministeeriumile ning loota, et ministeerium selle erandkorras rahuldab. Siseministeeriumi taoline seisukoht tõi kaasa kohtukaasusi süüdistustega vastuollu minekus põhiseadusega, mis sätestas, et kõik Eesti kodanikud on seaduse ees võrdsed. Sellise kaebusega aga kuigi kaugelt ei jõutud. Riigikohus leidis, et kodanike kohta käivat sätet ei saa laiendada isikutele, kes veel kodanikud ei ole.⁵⁴

⁵¹ Anatol Tooms, “Opteerimisliikumine ja Eestisse jõudnud optandid”, *Eesti Statistika* (1922), 5, 13.

⁵² Siseministeeriumilt Eesti esitajale Latvijas, 17.2.1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 482, l. 7.

⁵³ Siseministeeriumi ringkiri kõigile maakonnaavalitsustele ja politseiülematele, 6.5.1921, ERA, f. 14, n. 1, s. 482, l. 48.

⁵⁴ “Riigikohtu otsus Läti konventsiooni põhjal kodakondsusse vastuvõetavate isikute rahvuslase küsimuse kohta”, *Eesti Politseileht*, 8/9, 28.2.1923, 120.

Kodumaal ilma kodakondsuseta

1920. aastatel Eestisse tagasi pöörduda soovivate emigrantide seas leidis ka üsna skandaalseid isikuid, kellest ühe püüdlustel saada Eestis peatus-luba ning Eesti kodakondsust tasub pikemalt peatuda.

Kui Eestimaa rüütelkonna viimane peamees, Eduard von Dellingshausen mõistis 1918. aasta lõpus Eestis lahkudes, et tema side armastatud kodumaaga on lõplikult katkenud,⁵⁵ soovis Liivimaa eelviimane maamarssal Adolf Pilar von Pilchau 1920. aastatel teiste baltisaksa emigrantide seas kodumaale naasta. Paruni Saksa okupatsiooni aegne tegevus ei jäta kahtlust, millise mulje visioon tema kodanikuks tunnistamisest Eesti julgeolekuasutustes tekitas. 1918. aasta suvel maamarssali ameti maha pannud mees valiti 1918. aasta aprillikuus Eesti- ja Liivimaa Saksamaaga liitmiseks soovi avaldanud *Landesrati* esimeheks ning aasta lõpul valiti ta Balti hertsogiriigi regentnõukogu juhatajaks. Ning vähe sellest, lisaks lasus parunil kahtlus "*Landeswehri* organiseerimises".⁵⁶

Luba Eestisse sõita anti Adolf Pilar von Pilchaulle 1923. aasta maikuuks tema Balti pataljoni koosseisus sõdinud Eesti kodanikust poja palvel. Peatuda lubati tal Eestis aga vaid kaks kuud, mis olid mõeldud "koduste asjade likvideerimiseks Pärnumaal". Esialgu Tallinna saabunud parun palus Eestis viibides peagi oma peatusloa kehtivust pikendada, milleks andis alust tema halb tervis, ning 1923. aasta juunikuus esitas ta palve ka Eesti kodaniku isikutunnistuse saamiseks.⁵⁷ Selle palve lükkas siseministeerium sama aasta augustis tagasi⁵⁸ ja oktoobri alguses tehti endisele maamarssalile korraldus Eestist kolme päeva jooksul lahkuda, mille täitmata jätmise korral ootas teda paigutamine Tallinna politseiarestimajja. Adolf Pilar von Pilchau vaidlustas siseministri määruse tema Eestist väljasaatmise kohta kohtus. Kohtule esitatud kaebuses toetus endine maamarssal sellele, et tal olid Eesti kodaniku õigused *ipso jure* olemas ning oma kodanikke riik välja saata ei saa. Tõepoolest, Pilar von Pilchau viibis MNK määruse jõustumise päeval (4. detsembril 1918) Eestis ning vastas ka ülejäänud kahele määruse esimeses paragrahvis esitatud nõudele. Ka riigikohtu otsuses tunnistati, et Pilar von Pilchaul olid Eesti kodaniku õigused *ipso*

⁵⁵ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 210.

⁵⁶ Kaitsepolitsei peavalitsuse ülem siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsuse juhatajale, 8.8.1923, ERA, f. 14, n. 1, s. 923 [pagineerimata].

⁵⁷ Adof Pilar von Pilchau palve siseministrile, 20.7.1923, ERA, f. 14, n. 15, s. 718, l. 1.

⁵⁸ Siseministeerium Adolf Pilar von Pilchaulle, 22.8.1923, ERA, f. 14, n. 15, s. 718, l. 6; Siseministri seletus Viljandi-Pärnu rahukogule [dateerimata], ERA, f. 14, n. 1, s. 923 [pagineerimata].

jure, kuid nagu leidis kohus, kaotas ta need, jättes ennast Eesti Vabariigi kodanikuna määratlemata. Ja nimelt, Eestist lahkumise järel, 15. detsembril 1918. aastal, elas Pilar von Pilchau välismaal endise Vene riigi alamana: selle asemel, et pöörduda isikutunnistuse saamiseks Eesti esinduse poole, pikendas ta Vene kindralkonsuli juures Stockholmis ja hiljem Saksamaal oma tsaariaegset passi. “Et aga endist Vene Vabariiki ja tema valitsust enam ei ole olemas, on kaebaja jäänud isikuks, kes ei seisa ühegi olemas oleva riigi alamluses,” leidis kohus.⁵⁹

Kuna MNK määrus oli 1922. aasta oktoobris vastu võetud uue kodakondsusseadusega kehtivuse kaotanud, vaagiti kohtuotsuses sedagi, kas endine maamarssal kvalifitseeruks Eesti kodanikuks uue seaduse pügalate alusel. Nimelt sätestati ka uue kodakondsusseaduse esimeses paragrahvis kolm nõuet, millele vastavatel isikutel olid Eesti kodaniku õigused. Kui jätkuvalt nõuti selleks sissekannet Eestis peetud elanikeregistris (kaotatud oli segadust tekitanud “pärit olemise” klausel), nähti ülejäänud kahes punktis ette, et isik endise Vene riigi alamana ei oleks astunud mõne teise riigi kodakondsusesse ning et tal oleks seaduse jõustumise hetkel Eesti Vabariigi piires alaline elukoht.⁶⁰ Seaduse jõustumise järel välja antud juhtnõu-ride järgi tuli alalise elukohana mõista “seda linna, alevit või valda, kus isik oma teenistuse, töö, ettevõtte pärast alaliselt elab, ehk kus tema liikumata varandus või kodune sisseseade on”.⁶¹

Adolf Pilar von Pilchaul olid tõepoolest Pärnus majad, kuid oma otsuses keeldus Riigikohus kinnisvara asukohta kodakondsusasjades alalise elukohana tunnustamast.⁶² Seejuures tuleb märkida, et kirjavahetuses Eesti välissaatkondadega käsitleti alalise elukoha mõistet tegelikult üsna paindlikult: eemalviibija alalise elukoha küsimus lahendati igal üksikul juhul eraldi, võttes arvesse isiku äraoleku tinginud asjaolusid ning tema kohta kogutud andmeid ja tõendus.⁶³

Riigikohtu otsusega jäeti endise maamarssali kaebus tema välja- saatmisotsuse tühistamiseks rahuldamata. Uue kodakondsusseaduse järgi oleks Pilar von Pilchaul olnud võimalus taotleda kodakondsust ka

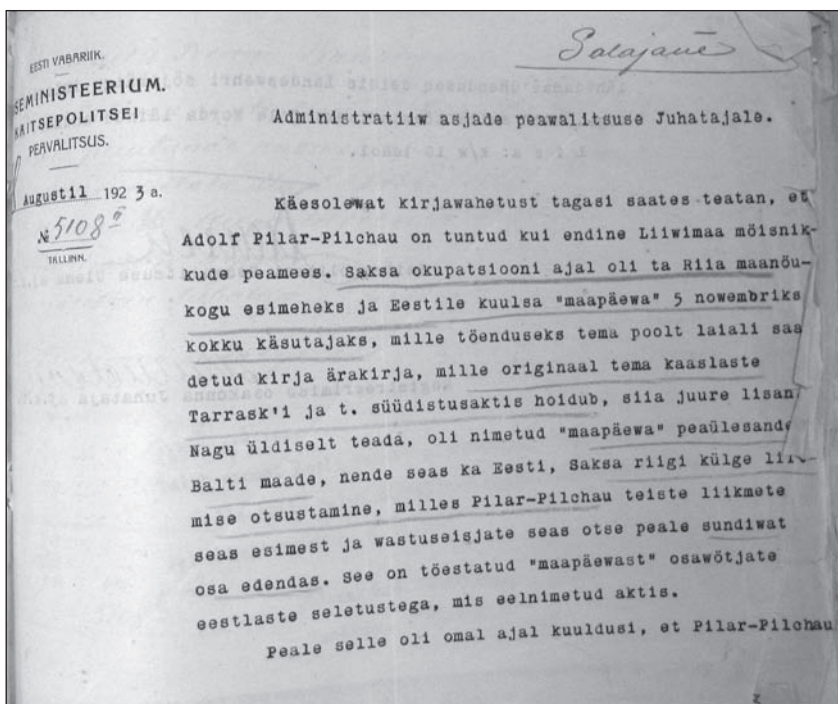
⁵⁹ Riigikohtu Administratiivosakonnas 1920.-1927. a. lahendatud küsimusi, 120–121; vt ka Stephan von Csekey, “Das Staatsangehörigkeitsrecht in Estland”, *Zeitschrift für Ostrecht* (1930), 3, 245.

⁶⁰ Kodakondsuse seadus, *Riigi Teataja*, 136 (1922), 661.

⁶¹ Juhtnõu-rid kodakondsuse seaduse kohta, *Riigi Teataja*, 148/149 (1922), 727.

⁶² Riigikohtu Administratiivosakonnas 1920.-1927. a. lahendatud küsimusi, 121; Csekey, *Das Staatsangehörigkeitsrecht*, 245.

⁶³ Siseministeeriumilt Eesti konsulile New Yorgis, 23.5.1924, ERA, f. 14, n. 1, s. 1023, l. 59–60; Siseministeerium Eesti saatkonnale Londonis 25.1.1925, ERA, f. 14, n. 1, s. 1023, l. 3.

Joonis 2. Kaitsepolitsei peavalitsusel siseministeeriumile saadetud ülevaade Eesti kodakondsusse astuda soovinud Adolf Pilar von Pilchau varasema tegevuse kohta. Tekst lehe pöördel on järgmine: "[...] lähemas ühenduses seisis Landeswehri sõjakäigu initsiatiividega, kuid selle tõestamiseks pole korda läinud andmeid saada." (ERA, f. 14, n. 1, s. 923).

naturalisatsiooni korras, kuid ka sellisel juhul jõudnuks tema avaldus siseministri lauale. Ministri otsus oli aga tegelikult juba ette teada ning uue seaduse kohaselt naturalisatsiooni korras kodakondsuse andmisest keeldumine edasikaebamisele ei kuulunud. Kuid Adolf Pilar von Pilchau ei andnud sellega veel alla ning esines 1923. aasta lõpul uue avaldusega teda Eesti kodakondsusse vastu võtta, pöördudes sel korral Pärnu linnapea poole.⁶⁴ Ehkki tulutuks jäi seegi katse, õnnestus vanal kohut käival parunil Eestisse jääda kuni oma surmani 1925. aasta suvel ning ta maeti kodumaa mulda.

⁶⁴ Vt ERA, f. 14, n. 1, s. 923; Pärnu linnapea otsus, 31.12.1923; Adolf Pilar von Pilchau kaebus Viljandi-Pärnu rahukogule, 25.1.1924; Siseministri seletus Viljandi-Pärnu rahukogule [dateerimata]; Viljandi-Pärnu rahukogu otsus, 6.3.1924; Adolf Pilar von Pilchau kaebus riigikohtule, 4.4.1924; Siseministri seletus riigikohtule [dateerimata].

Kokkuvõtteks

Enamik 1918. aasta lõpus Eestis viibinud baltisakslasi sai Eesti Vabariigi kodakondsuse seaduse alusel automaatselt. Sellesse rühma kuulus ka valdav osa Eesti Vabadussõjas bolševike vastu võidelnud baltisakslastest. Hoopis teistsuguseks kujunes olukord aga kõigi nende Eestist pärit baltisakslaste jaoks, kes viibisid kodakondsusseaduse jõustumise hetkel Eestist eemal. Ehkki seaduse järgi jäeti emigrantidele alles õigus Eesti kodakondsust saada, jäi seadusandlikult määratlemata, kuidas seda õigust kasutada. Praktikaks hakati eemalviibijate kodakondsustaotluste üle otsustama sise-ministeeriumis, mis andis võimaluse kontrollida taotleja tausta ning vajadusel tõkestada tema riiki tagasipöördumist. Seejuures sõltus emigrantidele Eesti kodakondsuse andmine või sellest keeldumine otseselt kohalike omavalitsusasutuste ning politseivõimude arvamustest ja hinnangutest. Lisaks julgeolekukaalutlustele andsid sellises otsustusprotsessis tooni Eesti ühiskonnas levinud baltisakslaste vastased meeleolud. Vanade vastuolude kõrval õhutas eestlaste negatiivset suhtumist baltisakslastesse nende Saksa okupatsiooni aegne tegevus (sh püüded liita Eesti alasid Saksa riigiga) ning 1919. aasta suvel puhkenud *Landeswehri* sõda, mida käsitleti Eesti avalikkuses varjamatult “püha sõjana ajaloolise verivaenlase” vastu.

Eesti riigiasutuste tegevust baltisaksa emigrantide kodakondsusajade otsustamisel võib teatud mõttes käsitleda selle Põhja-Läti sõjatandritel “balti parunite” vastu peetud sõja jätkuna. Kodakondsustaotlusi menetlenud asutuste jaoks oli Eestisse tagasi pöörduda soovinud emigrantide seostamine Saksa okupatsioonivõimudega või Balti *Landeswehri*ga kindel põhjus keelduda neile Eesti kodakondsuse ning selle kaudu ka Eestisse tagasipöördumise loa andmisest. Siseministeeriumile jäetud soodne positsioon baltisaksa emigrante mittesoovitavaks tunnistada ning nende kodakondsustaotlused rahuldamata jätta andis seega võimaluse põlisele vaenlasele kätte maksta. Võeti ju Eesti kodakondsusest ilma jäetud emigrantidelt ära võimalus naasta oma ajaloolisele kodumaale.

Arhiivimaterjalid näitavad, et Eestisse tagasi pöörduda soovinud baltisaksa emigrantide kirjus seltskonnas leidis isikuid, kelle varasem tegevus andis Eesti sisejulgeoleku tagamise eest vastutanud asutustele põhjust neid ebalojaalseteks pidada. Samas annavad need materjalid alust arvata, et Eesti iseseisvuse väljakuulutamisele vahetult järgnenud aastatel võisid nii mõnegi baltisaksa emigrandi kodakondsusküsimuse lahendamisel määravaks saada eeskätt Eesti ühiskonnas baltisaksa emigrantide suhtes valitsenud vaenulikud meeleolud. Kui paljudel 1920. aastate alguses Eesti

kodakondsusest ilma jäänud baltisakslastel õnnestus hiljem Eestisse tagasi pöörduda, jääb hetkel vastamata.

ABSTRACT: A revanche against the historical enemy? Citizenship policy towards the Baltic Germans in the newly established Republic of Estonia

This article studies the Estonian citizenship policy towards the Baltic Germans after the proclamation of Estonia's independence in 1918. It particularly focuses on the question of citizenship of those Baltic Germans who were beyond the state's borders at the end of 1918 when the first law on Estonian citizenship was enforced. The aim of the article is to illustrate how the activities of the Baltic Germans at the time of the German occupation in 1918, and in particular, during the Estonian War of Independence, influenced decisions made by the Estonian state authorities on the citizenship of the Baltic German emigrants in the early 1920s.

Until the collapse of the Russian empire, the elite of the Estonian and Livonian provinces consisted mostly of Baltic Germans who constituted around 3% of the total population of Estonia. The breakdown of the Tsarist empire in 1917 left Estonians and Baltic Germans with very different and often conflicting views on the future of their common homeland. The activities of the Baltic German knighthoods seeking the incorporation of the Baltic provinces to the German state in 1918 deepened the negative attitude towards the Baltic Germans in Estonian society. Estonians were indignant at the German occupation authorities for their reluctance to recognize the already proclaimed independence of Estonia. The negative emotions towards the Baltic Germans grew especially strong as a result of an armed conflict between the Estonian Army and the Baltische Landeswehr in June 1919. The following Landeswehr War was openly regarded as "a holy war against the historical enemy" in the Estonian press, indicating the old grudge towards the former elite, and in particular, the image of "the 700 years of slavery" under the rule of Baltic German barons deriving from the period of Estonian national awakening.

After the conclusion of the Peace Treaty of Tartu between Estonia and Soviet Russia in 1920, many of the Baltic German emigrants who had left

Estonia before the beginning of the War of Independence, including many of those who had fled with the German occupation forces, wanted to return. However, the absentees were not automatically granted Estonian citizenship by law. The decisions on their citizenship came to be made on a case-by-case basis in the Ministry of Internal Affairs. In this decision-making process inquiries were made to the police authorities and local municipality from which the applicant claimed to have originated. The aim of such a background check was to receive confirmation that the applicant did not have an anti-state attitude, that he or she was loyal to the Estonian state, and his or her return was favored by the local authorities providing the state institutions with an opportunity to hinder the return of those emigrants whose return was unwanted.

First of all, citizenship was denied to those emigrants who were known to Estonian authorities as having fought in the lines of or having supported the formation of the *Baltische Landeswehr*. Likewise, the applications of those emigrants who had collaborated with the German occupation authorities or had supported their activities were rejected. It was often noted in letters sent to the ministry from the local municipalities that the return of emigrants who had fled Estonia at the beginning of the War of Independence instead of protecting their homeland against Soviet Russia's aggression or who had even "attacked the Estonian forces from the back" in the lines of *Baltische Landeswehr* were not welcomed back. Citizenship was not granted to these emigrants who were considered to be disloyal to the Estonian state. As the emigrants to whom citizenship was denied were also deprived of the chance to return to live in their former homeland, the citizenship policy could be considered as an opportunity to take revenge against the "historical enemy".

The archival materials show that among the emigrants wanting to return to Estonia there were many whose previous activities gave the state authorities reason to doubt in their loyalty. However, there is also reason to believe that besides the security considerations, the widespread negative attitudes towards the Baltic German emigrants in Estonian society had an influence on decisions made on the emigrants' citizenship status in the early 1920s. It should be noted, however, that some of the emigrants whose application for citizenship was rejected in the early 1920s still had a chance to return to Estonia in the following years.

HELEN ROHTMETS (b. 1977) is a Ph.D. student at the University of Tartu.